

O SUVREMENOJ ZADARSKOJ MIKSOGLOTIJI I O NJEZINIM DRUŠTVENO-POVIJESNIM I LINGVISTIČKIM PRETPOSTAVKAMA

DALIBOR BROZOVIĆ

Današnji Zadar posjeduje izvanredno zanimljivu jezičnu situaciju (u dobroj tradiciji Praške škole: *jazyková situace*). Ona se oblikovala kao rezultat svih promjena nakon 2. svjetskog rata i povratka grada Zadra matičnoj zemlji. Taj je grad za više od tri desetljeća života u Hrvatskoj i u jugoslavenskoj zajednici doživio potpun preobražaj, odvijali su se društveno-politički i kulturni procesi među najzanimljivijima u našim zemljama, ali na jezičnom je polju zadarska situacija nesumnjivo najsloženija i najoriginalnija, u našim mjerilima bez premca, a interesantna je i s općelingvističkoga stanovišta. Razumije se, takva jedna iznimna jezična situacija ne može biti samo rezultat različitih promjena izvršenih jedino u novije doba, koliko one god bile duboke i intenzivne — inače bi bilo i drugih paralelnih slučajeva — nego se mora raditi o određenoj specifičnoj već odavna formiranoj veoma složenoj podlozi, kojoj su onda noviji burni procesi mogli dati suvremenu tako iznimnu fizionomiju. A kada je riječ o Zadru i o njegovu užem gravitacionom području, onda je takva podloga zaista tu, pred nama.

Potrebno je, dakle, da prije svega izložimo zadarski jezični historijat. Pri tom treba da ustanovimo koji su se sve idiomi u tijeku dugih stoljeća pojavljivali u Zadru i na njegovu području, bez obzira da li su nastajali i razvijali se »na mjestu«, ili su neposredno dolazili »sa strane«, i bez obzira na to o kakvim se idiomima radilo, tj. o »organskim« (mjesni govori i dijalekti kojima pripadaju, jezici-dijasistemi u koje se ti dijalekti grupiraju) ili o »neorganskim« idiomima (interdijalekti, razgovorni idiomi, pismeni, »klasični« i stan-

dardni jezici), sa svima njihovim hijerarhijskim rangovima.¹ Drugim riječima, izložiti ćemo više-manje kronološkim redom sve vrsti idiomâ kako su se pojavljivali na našem terenu, razmatrajući ih i s genetskolingvističkog i sa sociolingvističkog stanovišta. Tek nakon te dijakronijske smotre moći ćemo prijeći na sinkronu ravninu današnje zadarske jezične situacije. I u jednom i u drugom smjeru kretat ćemo stazama koje su prilično slabo istražene — na njima ima posla za još mnoge lingvističke naraštaje.

Jezični historijat Zadra i njegove okolice

1) O najstarijem predilirskom (predindoevropskom?) supstratnom govoru ne znamo naprosto ništa. Možda je postojao na zadarskom području još kakav drugi indoevropski dijalekt prije ilirske faze, ali onda i opet moramo govoriti o drugom, starijem supstratu, jer istočna jadranska obala posve sigurno nije bila indoevropskom pradomovinom. Općenito uzevši, o toj problematici hrvatskoga primorskog pojasa znamo osjetno manje nego što nam je poznato na drugim sredozemnim područjima.

2) Neposredno pred početak svoje antične povijesti, Zadar je bio ilirskim gradom. Na žalost, ne znamo posve točno što znači oznaka »ilirski« uopće, a posebno na našem području; ono je naime pripadalo Liburnima, a nije još jasno pripadaju li sami Liburni Ilirima. No u svakom se slučaju govorilo *liburnski*, bio to ilirski ili kakav drugi srodan indoevropski dijalekt.²

3) Znatno prije rimskoga osvajanja unose grčki kolonisti (i trgovci, moreplovci) grčki jezik na zadarsko područje. On je tu stekao stanovite stabilne pozicije i mogao ih je dugo održavati.

Čini se da grčki nije imao konkurenata prije latinskoga, nije bilo feničke kolonizacije kao drugdje na mediteranskim obalama, a kontaktne lučke jezične utjecaje, normalne na svim obalama svijeta, ne

¹ Tematika ove studije zahtijeva na žalost jednu prilično složenu terminologiju. Usp. William A. Stewart, »A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism«, *Readings in the Sociology of Language* (ed. Joshua A. Fishman), The Hague-Paris, 1968, str. 531—545. i dvije posljednje glave (M. M. Guhman, N. N. Semunjuk) u zborniku *Общие языковедение*, Moskva, »Nauka«, 1970. Usp. također moju knjigu *Standardni jezik*, Zagreb 1970 (prva studija; ruska verzija ВЯ 1967) i rad »O tipologiji supstandardnih i interdijalekatskih idloma u slavenskom jezičnom svijetu«, *Говорните форми и словенските литературни јазици*, Skopje, MANU, 1973, str. 31—68.

² Lingvistička povijest jednoga grada poput Zadra zahtijevala bi navođenje goleme literature, od čega zbog prostornih ograničenja u ovom jubilarnom izdanju valja odustati.

možemo uzimati u obzir (iako mogu, naravno, ostavljati tragove), inače bi za kasnija doba trebalo spominjati arapski, novogrčki,³ engleski itd.

4) S rimskim je osvajanjem čvrsto zasjeo i latinski jezik, potiskujući grčki i istiskujući ilirski, koji postepeno podliježe romanizaciji i u unutrašnjosti. Latinski se gotovo od početka pojavljuje u dva oblika, vulgarnom i službenom (4a, 4b), koji se razlikuju i funkcijama i samim jezičnim značajkama.

U rubrikama 1—4. nema na zadarskom području specifičnih crta, iako je jasno da je Zadar bio natprosječnim i ilirskim i grčkim i rimskim središtem. Drugim riječima, za Zadar vrijede znanja koja i inače (bar u skromnim razmjerima) posjedujemo o Dalmaciji i o hrvatskoj obali uopće — neko supstratno i grčko jezično naslijeđe (2, 3) moglo je u kasniji hrvatski govor dospjeti uglavnom samo posredno preko udomaćenoga romaniteta (4a, 5), pa ga tako treba i tretirati.

Seoba narodâ nije imala znatnije važnosti za zadarsko područje, a u jezičnom pogledu nije ostavila ni onakvih minimalnih tragova nebalgarskih i nemediteranskih elemenata kakvih imamo ponegdje na drugim dijelovima današnjega južnoslavenskog prostora.⁴

5) Rimski kontinuitet u Zadru i na možda još kojoj točki u okolini održao se i nakon dolaska Hrvata u dalmatskom jeziku, koji se na istočnoj jadranskoj obali počeo razvijati iz vulgarnolatinškoga (4a) još prije slavenske seobe na jug. Zadarski dijalekt romanškoga dalmatskog jezika ne da se svesti ni na dubrovački (raguzejski) ni na krčki (veljotski) model dalmatskoga, no mnogo nam je slabije poznat nego oni. Taj je dijalekt izumro svakako prije raguzejskoga i, naravno, mnogo prije veljotskoga. Ostavio je nesumnjive tragove u mjesnim hrvatskim govorima, zasad još slabo istražene, ali nipošto nije dokazano da je u Zadru bilo ikakve bar kratke koegzistencije između domaćega dalmatskog govora i kasnijeg importiranoga mletačkog narječja (10). Ne mogu se naime uzimati u obzir eventualni raniji kontakti utjecaji, prije izumrća dalmatskoga dijalekta, a u do sada poznatim slučajevima dalmatsko-mle-

³ Unekoliko je drugačija situacija s povremenim grčkim sastavom mletačkih posada, ali ipak bez osobite važnosti.

⁴ Svagdje praktički samo u toponimiji, doduše, ali i toponimi su dio govora, uključeni su u (morfo)fonološke i morfo-tvorbene zakone idioma u kojem žive.

tačke jezične interferencije ne da se isključiti usmeno hrvatsko ili pismeno latinsko posredništvo.⁵ Drugim riječima, dalmatski ne može služiti dokazom za »kontinuitet romanstva«.⁶

6) S dolaskom Hrvata stiže na zadarsko područje slavenski govor zapadnojužnoslavenskoga (hrvatskosrpsko-slovenskog) tipa. U dija-
lekatskom smislu hrvatski govori zadarskoga područja pripadali su č a k a v s k o m u narječju, odnosno njegovim dvama poslije formiranim dijalektima (6a, 6b, o čem će još biti riječi). Čakavski kontinuitet održao se na zadarskom području, ne samo otočkome, i nakon štokavskih migracija (11a, 11b), a djelomično i u samome gradu nakon nasilne talijanizacije između dva svjetska rata.

7) Istočnorimska vlast unosila je svakako u nekoj mjeri b i z a n t s k o g r č k i jezik na naše područje, ali on nije ostavio kakva dubljeg traga ni posredno (preko 5), a kamoli neposredno.⁷ Teško je ujedno vjerovati da je bilo u Zadru kakva grčkog jezičnog kontinuiteta (od 3 do 7).

8) S r e d n j o v j e k o v n i l a t i n s k i imao je u gradu čvrstu poziciju u onim uporabnim sferama u kojima je služio i drugdje u Dalmaciji, a i utjecaj mu je bio sličan. Razumije se, u tijeku više stoljeća (uz kontinuitet 4b—8) moralo je biti stanovite evolucije bez obzira na karakter »klasičnoga jezika« (u sociolingvističkom smislu)⁸ i bez obzira na humanističku intervenciju.

9) Zadarsko je područje uvijek bilo u krugu glagoljaške djelatnosti i ostalo je u njem i pošto je obalni pojas istočno od Zadra izašao iz toga kruga. H r v a t s k o c r k v e n o s l a v e n s k a jezična tradicija snažno je djelovala na sve hrvatske idiome što se tiče tzv. jezične nadgradnje,⁹ a rezultati toga djelovanja prenosili su se iz jednoga idioma u drugi različitim kanalima. Domet te činjenice nije još ni izdaleka dovoljno ocijenjen.

⁵ Tj. da je riječ dalmatskoga podrijetla venecijanizirana (često hibridno) polazeći od »službenoga« latiniziranog oblika u starijim imovinsko-pravnim dokumentima ili da je venecijanizirana hrvatska posuđenica iz dalmatskoga — oba slučaja isključuju prijelaz iz živoga dalmatskog govora u mletački.

⁶ Nema podataka za eventualne dodire s izumrlim balkanskoromanskim (nedalmatskim i nerumunjskim) idiomima u unutrašnjosti.

⁷ Uprava je i pod bizantskom vlasti bila po jeziku uglavnom latinska, odnos je bio sličan kao u 19. stoljeću između standardnoga francuskog (za napoleonske epizode) i njemačkoga (za austrijske okupacije) s jedne strane i s druge standardnog talijanskoga. Osim toga, ne može biti ni govora o tome da bi mletački grčkojezični garnizoni (usp. op. 3) mogli zateći ikakvih ostataka iz ovoga doba.

⁸ Usp. rad W. A. Stewarta u op. 1. Razumije se, latinski će i nakon srednjovjekovne i humanističke faze ostati prisutan, sve do danas, u uobičajenom evropskom smislu, uz neke dalmatinske i uopće hrvatske specifičnosti te uloge.

⁹ Tj. apstraktni rječnik, specijalna terminologija i nomenklatura, tzv. intelektualizacija, razvijena frazeologija i sinkaksa, proširene tvorbenosti. Svi se ti elementi mogu širiti i usmeno (npr. s propovjedaonica).

10) S definitivnim padom Zadra pod mletačku vlast dolazi u grad i mletačko narječje. Ono je u Zadru imalo više vremena da se ugnijezdi usporedimo li Zadar s drugim dalmatinskim gradovima. Pošto se udomaćilo, razvio se poseban zadarski mletački govor, posve različit od venecijanskoga, ali osobit i u usporedbi s drugim dalmatinskim i kvarnersko-istarskim mletačkim mjesnim govorima. Drugi su dalmatinski mletački govori praktički već izumrli, a zadarski je unekoliko živ još i danas, ali u stanju jezične dekompozicije, o čem će biti govora u drugom dijelu ovoga priloga.

11) S početkom velikih štokavskih migracija, izazvanih prvenstveno turskom invazijom, stižu i na zadarsko područje predstavnici dvaju novoštokavskih štokavskih dijalekata. Prvi su došli i k a v c i (južni ili ljubuški zapadnohercegovački tip, sa -l > -a) i zauzeli pojas bliže moru (11a), a odmah ih slijede i j e k a v c i istočnohercegovačkoga tipa (11b) i naseljavaju sljedeći pojas.¹⁰

12) Pod mletačkom se vlasti širi u građanstvu i mletačko narječje (10), ali njegovu govorenom i pisanom obliku počinje konkurirati i s t a n d a r d n i t a l i j a n s k i (tj. standardni toskanski), koji će poslije posve istisnuti mletački govor iz pismenosti (izuzev dijalektalnu beletristiku novijeg doba, koja nema veze sa starom pismenosti na venecijanskom narječju).

13) S r p s k o c r k v e n o s l a v e n s k i stječe stanovite funkcionalno ograničene pozicije ubrzo po stabilizaciji pravoslavnih naselja pa utječe na govor srpskoga pučanstva slično kao što je već spomenuto za glagoljaški utjecaj na hrvatske govore (9). Poslije će ga istisnuti slavjanoserpski (16).

14) U okviru metanastazičkih balkanskih kretanja jedna a l b a n s k a skupina, pristigla nakon štokavskih struja, zasniva prigradsko naselje Arbanasi koje će se održati sve do danas kao integralna komponenta suvremene zadarske miksoglotije.

15) Novoštokavska hrvatska pismenost javlja se sporadički u zadarskom kraju već u 17. stoljeću, ali do sredine 18. stoljeća ima jezično regionalan karakter. Ona je smijenila čakavsku isto tako regionalnu pismenost zadarskoga kruga, koja je bila dijalekatski pretežno kopnenoga čakavskog tipa (6a), uz stanovite utjecaje hrvatsko-crkvenoslavenske (9) i čakavske iz drugih krugova (npr. splitskoga), oboje prvenstveno u nadgradnji i prvenstveno u 16. i 17. stoljeću,

¹⁰ To ipak nisu bile čiste struje: u 11a bilo je možda i predstavnikâ sjevernoga (mostarskog) zapadnohercegovačkog tipa (kakvi su današnji bački Bunjevci), a u 11b bilo je, čini se, i zetskih ili sličnih primjesa. No prevladala je osnovna masa. Osim toga, zadarskim je zaleđem prošla i smjesa štokavskih i čakavskih izbjeglica kojima su potomci danas u Italiji (Molise) i u jugozapadnoj Istri. Nisu ostavili traga (možda je prije ostao u njihovu govoru trag prolaska ovim terenom).

kada se u okviru zadarske čakavske pismenosti razvija i visoka beletristika. U čakavskoj pismenosti raste organski utjecaj novoštokavskih ikavskih govora usporedno s njezinim kvantitativnim i kvalitativnim (funkcionalnim) nazadovanjem, sve do smjene. No regionalna novoštokavska pismenost zadarskoga kraja uključuje se već oko polovice 18. stoljeća u nov idiom, novoštokavski hrvatski pismeni jezik, koji tada stupa na put standardizacije, uz zadržavanje i k a v s k o - i j e k a v s k o g a dvojstva. Zadar je na periferiji široke dijalekatske osnovice toga jezika, koji sredinom 18. stoljeća postaje jedinim pismenim jezikom za sve nekajkavske Hrvate, dakle ne samo za novoštokavske i nenovoštokavske štokavce nego i za čakavce. I glavni se procesi u tom jeziku odvijaju podalje od Zadra, ali naš će grad odigrati u njima ipak izvanrednu ulogu kao jedno od glavnih administrativnih središta.¹¹

16) U 18. stoljeću pismeni srpskokrkvenoslavenski biva zamijenjen slavjanoserpskim jezikom, nestaloženom mješavinom štokavskih, ruskokrkvenoslavenskih, srpskokrkvenoslavenskih i ruskih elemenata. U 19. stoljeću raste u tom jeziku štokavski udio i sam se slavjanoserpski postepeno napušta na zadarskom području na početku druge polovice toga stoljeća u korist ijekavske standardne novoštokavštine (20).

17) Za napoleonske epizode francuski je nesumnjivo bio prisutan u Zadru. Nije doduše ostavio osjetnoga traga (što još zapravo treba dokazati), ali samo je to razdoblje bilo veoma važno u sociolingvističkom smislu za položaj talijanskoga i hrvatskoga (12, 15).

18) Pod stoljetnom austrijskom vlasti zauzeo je u javno-upravnom i uredskom životu njemački jezik stanovitu poziciju, uz talijanski (12) i hrvatski (15, 19), pa se tako stvorilo specifično trojezičje, zbog sjedišta uprave kudikamo izrazitije nego drugdje u Dalmaciji.¹² Primjer toga trojezičja možemo i danas vidjeti na šetnji po starijim dijelovima zadarskoga groblja.

19) Poznato je da je hrvatski narodni preporod imao upravo u Zadru jedno od prvih jakih uporišta izvan zagrebačke sfere. S Preporodom nastaje opće hrvatski isprva pismeni jezik, u procesu standardizacije, i poslije standardni jezik. U materijalno-jezičnom pogledu to nije nov idiom, on je već postojao (te bio i u Zadru u uporabi) kao jedan od dvaju hrvatskih pismenih jezika i već je bio u procesu standardizacije, i to kao većinski (tj. novoštokavski, 15), uz manjinski na sjeverozapadu (tj. kajkavski). Nov je sada samo

¹¹ Aktivnost za francuske okupacije, neobično važna pravopisna komisija 1820 (o tom u više navrata pisao Zlatko Vince).

¹² Suparnik mu je bio, izvan Dalmacije, samo riječki kuriozum, sa slabijim njemačkim udjelom, ali s artifičijelnim mađarskim jezičnim infiltratom.

status toga jezika: proširile su mu se funkcije i postao je općehrvatskim. Od Preporoda do danas on je prošao nekoliko faza: u tijeku prva dva desetljeća Gajeva je grafija istisnula sve dopreporodne (tu je upravo Zadar bio jednom od točaka otpora), sedamdesetih je godina napušteno ikavsko-ijekavsko dvojstvo u hrvatskoj standardnoj novoštokavštini¹³ (Zadar se inače nalazio u zoni gdje je to dvojstvo bilo izrazitije i gdje je na početku ikavština prevladavala), a na prijelazu stoljeća hrvatska standardna novoštokavština prima svoj suvremeni materijalnojezični karakter. Na žalost, u procesima 20. stoljeća Zadar više nije mogao punopravno sudjelovati, prvenstveno zbog talijanske okupacije.

20) Uz hrvatsku standardnu novoštokavštinu javila se, kako je to već spomenuto, i s r p s k a s t a n d a r d n a n o v o š t o k a v š t i n a na smjenu slavjanoserpskoga jezika (16), i to od samoga početka u ijekavskom i suvremenom novoštokavskom obliku, otvorenome i prema hrvatskomu jezičnom standardu i prema standardnoj ekavštini. U razvoju toga idioma Zadar igra važnu, ali ne i specifičnu ulogu.

21) Novi položaj Zadra u austrijskoj upravi i uvjeti moderne civilizacije dopuštaju da u Zadar uđe novi mletački razgovorni (kolokvijalni) jezik urbanoga i nadregionalnog karaktera, s primjesama drugih sjeverotalijanskih osobina.¹⁴ Mletačko je narječje već davno bilo ušlo u Zadar (10), isprva, naravno, također u razgovornom interdijalekatskom obliku, ali iz njega se u Zadru u jednom dužem vremenskom periodu postepeno razvio mjesni govor dijalekatskoga tipa, sekundarno organskoga karaktera. Tako su počela suopstojati tri talijanska idioma različita prvenstveno sociolingvistički, ali i materijalno također: mjesni govor (10), standardni talijanski (12), razgovorni (sjeverotalijansko-) mletački (21).

22) Samo malo kasnije Zadar ulazi i u sferu hrvatskoga općedalmatinskog razgovornog jezika, također urbanog i nadregionalnoga. Što se tiče Zadra, moramo razlikovati tri faze: u posljednjim desetljećima austrijske vlasti Zadar unekoliko čak i predvodi u izgrađivanju toga idioma, talijanska ga okupacija gotovo isključuje iz njegove sfere, a nakon oslobođenja opet se uključuje, naravno, pod posve novim uvjetima.

23) Talijanska okupacija Zadra naplavljuje u grad nositelje najrazličitijih talijanskih razgovornih jezika i interdijalekata, možda čak u većini nesjeverotalijanskih. To je stanje uzrokovalo po-

¹³ U nižim uporabnim sferama standardnoga jezika ikavština se sporadički javlja do konca stoljeća, iznimno i poslije (primjeri u *Jadertina croatica* Vj. Maštrovića).

¹⁴ Zbog priljeva službenika i doseljenika iz austrijskih posjeda u sjevernoj Italiji.

četak jezične dekompozicije i mjesnoga mletačkog talijanskog govora (10) i ustaljenog razgovornog jezika (21), a okupacija je prekratko trajala da bi moglo doći do stabiliziranja preko amalgamacije ili asimilacije.

24) Nakon oslobođenja Zadra dolazi do golemih populacionih promjena — uz općejugoslavenske društvene procese u Zadru imamo i optiranje građana talijanske narodnosti. Sve to rezultira masovnim doseljavanjem iz bliže i dalje okolice, ali i iz veoma udaljenih krajeva. Osim toga, u gradu je stvoren i prilično velik garnizon. To sve znači da su se u Zadru našli nositelji svih *izvandalmatinskih* nadregionalnih (pokrajinskih) razgovornih jezika, ne samo hrvatskih nego i srpskih, a osim toga, i postotak ruralnih nositelja dijalekatskih idioma znatno veći nego što je to normalno za jedno urbano središte poput Zadra.

25) Na zadarskom se području formiralo nekoliko neorganskih razgovornih idioma *interdijalekatskoga* karaktera, bar po dva čakavska i štokavska. Teško je reći u kojem su doba formirani ti interdijalekti, a i ne radi se o nekim jasno određenim idiomima. U svakom slučaju, svi oni imaju i nekih zajedničkih tipičnih osobina te svi djeluju na realizacione oblike pokrajinskoga razgovornog jezika (22) i u samome gradu, o čem će još biti riječi.

O osobinama, oblicima, procesima i funkcioniranju miksoglotije

Izneseni je dijakroni pregled previše sažet i unekoliko pojednostavljen. Navedenih dvadeset i pet rubrika predstavlja nam zapravo osjetno veći broj idiomâ — kada se radilo o genetski istim ili gotovo istim idiomima što istodobno ulaze na scenu, našli su se u numeraciji zajedno (pod *a* i *b*), tj. 4, 6. i 11. U drugim pak slučajevima nemamo idiomne nego konglomerate idiomâ (23, 24), od kojih su neki bili predstavljeni možda i samo kao idiolekti, ili se pak niz idioma donosi kumulativno (25). Klasificirati se ti idiomu mogu na razne načine, npr. genetskolingvistički na slavenske (6, 9, 11, 13, 15—6, 19, 20, 22, 24—5), romanske (4, 5, 8, 10, 12, 17, 21, 23) i ostale (1—3, 7, 14, 18), ili tipološko-sociolingvistički na organske i neorganske, a među potonjima na interdijalekte, razgovorne, pismene, standardne i »klasične« jezike, itd., ali za nas je najvažnije da od idioma mrtvih (ili bar s našega područja nestalih)¹⁵ odijelimo one što i danas u ovom ili onom obliku i intenzitetu žive u Zadru i okolici.

¹⁵ Ili pak napuštenih bar u onoj funkciji zbog koje se ovdje i navode. Tako su francuski ili njemački danas »strani« ili »svjetski« jezici kao i engleski ili ruski (o tom poslije). Usp. i op. 8.

Ti su živi idiomi sljedeći: 6. dva čakavska dijalekta (a, b), 10. zadarski mletački govor u izumiranju i dekompoziciji, 11. dva novoštokavska dijalekta (a, b), 14. arbanaški, 19/20. standardna novoštokavština, 22. razgovorni dalmatinski jezik, 24. nedalmatinski hrvatskosrpski razgovorni jezici, 25. čakavski i novoštokavski interdijalekti zadarskoga područja. Pitanje je samo da li tomu spisku pripada i standardni talijanski (12). On nesumnjivo više nije jedan od zadarskih standardnih jezika, nego je jedan od evropskih standardnih jezika što na zadarskom području imaju funkciju tzv. stranih ili svjetskih jezika (tj. kao engleski, njemački, francuski, ruski), a ta nas sociolingvistička kategorija ovdje ne zanima. No on ipak nije samo to, jer za jedan brojem i dobi vrlo ograničen segment zadarskoga građanstva ima još uvijek kakvu-takvu egzistenciju, i to često samo u svojim nižim funkcionalnim stilovima i natrunjen elementima razgovornih talijanskih jezika što su nekada živjeli u Zadru (21, 23), a osim toga, u interferenciji je sa zadarskim mletačkim mjesnim govorom i s okruženjem slavenskih idioma.

U svim tim živim idiomima ipak nekako žive i mrtvi, i to ne samo oni što su na našem području zaista živjeli, funkcionirali kao ljudsko sredstvo komunikacije i ekspresije, zvučali pa zatihnuti, nego i oni što su kao »klasični« jezici (u sociolingvističkom smislu) egzistirali samo osobitim životom mrtvih jezika pa onda izgubili (ili drastično reducirali po modelu moderne civilizacije) i te funkcije te tako po drugi put izumrli.

Zato je i bilo potrebno da se upoznamo sa svim idiomima na zadarskoj jezično-povijesnoj pozornici po redoslijedu njihova pojavljivanja. Jer u živim nas idiomima zanima sve što u njima jest: to su ne samo »obične« riječi nego i toponimi, specijalna terminologija, neočekivani frazeologizmi očito neautohtoni u idiomu u kojem se danas govore. Zbog strogo ograničena prostora u ovom prilogu neću moći da iznesem mnogo primjera ni za jednu temu koju obrađujemo, ali bit će ipak potrebna osnovna ilustracija. Uzmimo jedan naziv iz novijega doba. Naša djeca govore da idu u *ž'il* i za njih je to unekoliko opća imenica za objekt određenog tipa i još više specifičan »mikrotoponim« za konkretan zadarski objekt toga roda a nemaju u svojoj svijesti podrijetlo te riječi u kratici GIL iz fašističke ere. Ili drugo: u interdijalektima zadarske okolice i u čakavskim mjesnim govorima, a onda i u zadarskoj realizaciji razgovornoga jezika ljudi psuju »jarca iruda« ne znajući da se radi o Irudu, tj. Herodu u hrvatskoerkvenoslavenskoj verziji. Ili npr. pitanja nadgradnje. Na jadranskom pojasu više nego u unutrašnjosti, a u Zadru osobito jer se u njem križaju i kvarnerski i dalmatinski procesi, nalazimo cio niz veoma zapetljanih putova kojima se kontinuitet pojedinih elemenata jezične nadgradnje prenosi iz idioma u idiom — iz kojega starog

idioma višega ranga (u sociolingvističkom smislu) prelazi pojedini takav element u bazu, u »niže« idiome, a iz njih onda ulazi u moderniji »viši« idiom. Npr. iz glagoljaškoga crkvenoslavenskoga u (inter)dijalekte, a iz njih u moderan razgovorni jezik ili čak u standardni (a prije toga u pismeni iz kojega se razvio). U konkretnim slučajevima ne mora dakle biti izravne veze između prve i posljedne karike, kao što će to, naravno, biti u drugima, kada imamo normalan slijed preko starije pismenosti, koja pismenoj i standardnoj novoštokavštini samo prethodi, ali joj nije materijalnojezičnom osnovicom. No ne možemo se zadržavati na podrobnostima.¹⁶

Mislim da sada imamo i sociolingvističke i genetskolingvističke (dijalektološke i jezične) pretpostavke za jednu općelingvistički veoma zanimljivu sliku. Njezine ćemo dijelove sastaviti kada okarakteriziramo već pobrojene žive idiome u Zadru i na njegovu području, kada opišemo njihove složene međusobne hijerarhijske odnose i kada ustanovimo bar glavne i najizrazitije jezične reperkusije tih odnosa. To će onda biti slika zadarske miksoglotije.

Od živih je idioma na ovom terenu čakavština najstarija, kontinuirano prisutna od slavenske seobe, s time da negdje od 13. stoljeća živi u obliku dvaju dijalekata. Od razdoblja velikih migracija tu je i štokavsko narječje, također u obliku dvaju dijalekata, obaju novoštokavskih. Popnemo li se na vrh Biloga briga iznad Zadra, možemo i bez dalekozora vidjeti područja četiriju dijalekata hrvatskosrpskoga dijasistema. Mislim da još jedne takve točke nema na svoj plosi koju taj dijasistem zauzima. Na otocima izuzev Pašman prostire se srednjočakavski (ikavsko-ekavski) dijalekt (6b), koji dalje na sjever seže sve do Krka i Suska. Uskim pojasom uz more proteže se južnočakavski (ikavski) dijalekt (6a), koji će se onda produžiti uskom primorskom trakom (prekinutom na zadarskom terenu kod Zatona i Krmčine) sve do Cetine, a otočjem od Pašmana do Korčule. Na našem je dakle području jedna od glavnih granica u okviru čakavštine. Dva novoštokavska dijalekta, ikavski (11a) i ijekavski (11b), zauzela su kopneno zaleđe, ikavski terene bliže moru, izuzev neke svoje dublje oaze, s time da između Privlake i šibenskog područja rijetko izbija na samu obalu, ali je zato zapremio sav obalni pojas između Novigrada i Privlake, ne uključujući ta dva naselja.

Otkako ta četiri dijalekta (6a, b i 11a, b) koegzistiraju na zadarskom području, doživjela su mnoge teritorijalne, funkcionalne i materijalne promjene. Ikavski čakavski dijalekt (6a) izgubio je sav teren koji danas zauzimaju oba štokavska dijalekta, sve do Zrmanje i Di-

¹⁶ Radi se o složenim procesima koje sam na liniji od Bašćanske ploče do Preporoda opisao u radu »O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije«, *Radovi*, Institut za hrvatsku povijest, III/1973, str. 35—63.

nare. Dva su dijalekta imala i svoj pismeni oblik u razdoblju hrvatskih pokrajinskih književnosti, tj. do polovice 18. stoljeća (6a, 11a).¹⁷ Prožimanja i međusobni utjecaji u tijeku posljednjih stoljeća bili su tako jaki da su se sva četiri dijalekta na ovom terenu udaljila od svojih originalnih srodnika i približila međusobno. Štokavski su govori primili neke čakavske osobine, ne samo površne, kao npr. dalmatinizme (točnije: adrijatizme poput prijelaza *-m > -n*) nego i dublje, npr. oblik *namon* (metateza od *manon*) u Zatonu. Obalni ostaci kopnene štokavštine napol su štokavizirani izuzev naglasak, nastala je i sama zamjenica *ča*, a i u prvom otočnom lancu, onome bližem obali, štokavski je utjecaj vrlo dubok, osobito u deklinaciji. Tako su nastala tri čakavska usporedna pojasa s obzirom na količinu štokavskih infiltrata — u trećem pojasu, u otočkom lancu uz pučinu, čakavska se fizionomija najbolje održala.¹⁸

Najzanimljivije je da su se razvile neke novije zajedničke osobine u svima ili bar mnogim govorima svih četiriju dijalekata, koje sekundarno mijenjaju i prvotne genetske odnose. Tim je osobinama teško utvrditi podrijetlo i eventualno rasprostiranje izvan zadarskog područja. Uzmimo za primjer oblik *māte* (N. sg.), rječcu *cik* ili *ciko* (»tik«, »tik uz«), izostavljanje veznika *da* u primjerima kao *něće* (ili *něč'e*) *mīslī*, i sl. Takve osobine karakteriziraju onda i interdijalekte (25), otkuda su neke ušle i u zadarsku realizaciju dalmatinskoga razgovornog jezika (22).

Oba zadarska neslavenska idioma, stariji *mletački* (10) i mlađi *arbanaški* (14), ograničena su danas samo na suvremeno šire gradsko područje, oba čak prvenstveno na Arbanase, što onda znači da u Arbanasima živi ili iz njih bar potječe većina suvremenih nositelja zadarskoga mjesnog talijanskog govora. Većini nositelja nije on dakle materinski, a osim toga, žive u hrvatskom jezičnom okruženju. To je glavni uzrok sadanjoj jezičnoj dekompoziciji zaratinskoga govora, koja se bila započela, kako je već spomenuto, još u međuratnom razdoblju. Inače su oba neslavenska zadarska mjesna govora samostalni dijalekatski idiomi *mletačkoga* i *sjeveroalbanskoga* (gegijskog) narječja, sa znatnom vlastitom evolucijom i originalnom fizionomijom, osobito *arbanaški*, i oba su ujedno, usprkos višestrukim pokušajima, na žalost nedovoljno opisana, osobito *albanski* govor, iako je on za *albanologiju* (i opću lingvistiku) zanimljiviji nego *mletački* za *italijanistiku*.

¹⁷ Stara čakavska pismenost nema veze s novočakavskom dijalektalnom poezijom 20. stoljeća (6a, b) — to je nakon prekida od stoljeća i pol posve drugačiji fenomen.

¹⁸ O govorima zadarskoga područja, sinkrono i dijakrono (osobito u vezi s Petrom Zoranićem), objavljen je niz radova (V. Cestarić — Jakić, A. Cronia, B. Finka, M. Hraste, S. Manojlović, A. Mladenović, G. Ružičić, D. Brozović i dr.).

Standardna novoštokavština (19, 20), naravno, ne može sama po sebi ni u Zadru posjedovati kakvih osobitih crta, ali ima posve specifično okruženje i to nije bez važnosti — dijalektički uzevši, svaki objekt, promijenivši okruženje, postaje novom pojavom čak i ne mijenjajući se sam.

Najzanimljivija je problematika razgovornoga jezika. Zadarski realizacioni oblik dalmatinskoga razgovornog jezika (22), ili njegova zadarska »varijanta«, odstupa od prosjeka više nego realizacioni oblici u drugim središtima. To je i razumljivo s obzirom na samu prirodu razgovornoga jezika: on je idiom kojemu osnovnu supstanciju i strukturu daje standardni jezik, bez elemenata tzv. formalnog i knjiškoga stila i bez normativnih filtera protiv barbarizama, žargonizama i »nepoželjnih« inovacija, idiom ujedno otvoren prema svim interdijalektima na području svoje uporabe.¹⁹ Razgovorni je jezik dakle prilično nehomogen, »amorfan« neorganski idiom, s mnogim propustima kanalima, a zadarska jezična situacija nudi za te kanale zaista bogat asortiman moguće građe.

Razumije se, tu su prije svega općehrvatskosrpski supstandardizmi kao stegnut oblik sg. m. u *l*-participu, infinitiv bez *-i*, bezlično *bi* u kondicionalu, i sl., ali i u takvim su primjerima česte specifičnosti, općedalmatinske i zadarske. Tako u *l*-participu, kao i drugdje u Dalmaciji, koegzistiraju opće *-ō* i posebno *-ā*, infinitiv na *-ti* i *-ći* češći je nego drugdje, jer čakavski govori zadarskoga kraja imaju takve oblike, za razliku od ostale čakavštine, gdje je formalno prevladao supinski oblik, a uz *bi* se javljaju i *bimo*, *bite* (rjeđe *biš*) iz čakavskih (inter)dijalekata. U istom smislu uz hrvatski supstandardizam *č'* naći ćemo u zadarskim idiolektima razgovornoga jezika ne samo standardnu opoziciju *č* ~ *ć* nego i čakavski okluziv *ʃ* u opoziciji prema *č*. Ipak *č'* uvjerljivo prevladava, što je u skladu sa stanjem u (inter)dijalektima.

Dalmatinski su kolokvijalizmi uglavnom svi prisutni, specifičnosti mogu biti u učestalosti s obzirom na standardne pandane. Najuočljiviji je fakultativnost ijekavštine (reparticija uglavnom hijerarhijska: »bezuvjetno biloga vina«, »lipa pobjeda« i sl.). Odnosi se lijepo vide u trokutu *čarapa* = neutralni standard + razg. jezik, *bječva* = rjeđa njihova stilska rezerva + dijalekt (11b), *bičva* = razg. jezik + (inter)dijalekti; tu ostavljam po strani inače neobvezatne semantičke diferencijacije *čarapa/bječva* i problem *č'/č*. Drugo je važno fonetsko obilježje neobvezatnost i rijetkost glasa *h*,²⁰ zamje-

¹⁹ U radu o supstandardnim i interdijalekatskim idiomima (op. 1) donosi se za ilustraciju teoretskih postavaka sustavan opis razgovornoga jezika sjeverozapadne Hrvatske, ponekad diferencijalno prema dalmatinskomu razgovornom jeziku, koji se ovdje može prikazati samo fragmentarno.

²⁰ To je inače gotovo kao pojava općehrvatski supstandardizam (iznimka je sâmo dubrovačko područje), ali zamjene (izuzev \emptyset) nemaju takva statusa.

njivanoga s \emptyset ili *v*, rjeđe *j*. Za naglasak su karakteristični oblici kao *č'itati*, *č'itān*, *sič'ati se*, *sič'an se* (ili *sié-*, *sié-*),²¹ trojno naglašavanje *matemà/ātika* (prevladava *-tè-*). Od oblikā je bitan zapadnoštokavsko-čakavski trofuturski sustav, s konstrukcijom *budēn* + infinitiv za funkciju tzv. futura egzaktoga (*būdēn* + *l*-particip funkcionira kao futurski perfekt).

Kao i drugdje u Dalmaciji, tuđice u razgovornom jeziku (tj. barbarizmi sa stanovišta standarda) uglavnom su talijanizmi, rjeđe drugi romanizmi.²² Specifičnosti su dvojne — udio romanizama veći je nego drugdje, u apelativima i još više u onomastici, a u pogledu germanizama Zadar je također snošljiviji, prvenstveno zbog jače sjeverne komponente u novom sastavu građanstva,²³ ali djelomično možda i zbog specifične zadarske situacije pod stoljetnom austrijskom okupacijom. Suvremeni sastav stanovništva (24) uvjetovao je i veću otvorenost prema elementima iz ekavske zone srpske varijante. Njihov je status ili na rubu standarda, npr. *sijalica* (: *žaruša*), ili je kolokvijalan, npr. *tānir* više-manje kao *p(i)jāt* (: *tānūr*), *krōfna* (: polustandardno hrv. *krāfna*,²⁴ inače češće).

Specifično zadarski (dakle ne općedalmatinski) elementi u razgovornom jeziku potječu iz interdijalekata na zadarskom području. Uzmimo za primjer naglasak *idēn/jédēn* (i *-ēn*)²⁵ i akuzativ pl. o-dekl. na *-i* (što se kombinira s visokom učestalosti množinskih oblika bez umetka *-ov-*, koja je inače općedalmatinskim kolokvijalizmom. No u Zadru, kao i u svakom drugom većem središtu, žive u razgovornom jeziku i mjesne specifičnosti neinterdijalekatskoga podrijetla. Takva je npr. prilično zagonetna riječ *tāne* u izričajima *igrati* (rjeđe *igrati se*, *igrati na*) *tāne* (»igrati se škole«²⁶). Anketa pokazuje da izvorni govornici subjekti ni sami ne znaju da li je to N/A sg. n. ili A pl. f., sigurno je da nije G sg. f., jer izostaje *-ē*.

Što se tiče interdijalekata (25), mislim da je, usputno, njihova fizionomija i uloga već dovoljno ilustrirana.

²¹ Uz već spomenuti prijelaz *-m > -n* (dijalekatskoga podrijetla = adrijatizam) ovamo pripada i nazaliziranost vokala ispred *n*, uglavnom vrlo slaba, uz eventualnu redukciju sonanta, dakle npr. *č'itān* ili *č'itq*²¹.

²² Tj. iz dalmatskoga. Npr. oblici sa značenjem »stjenica« nalaze se s različitim romanskim konsonantskim oformljenjem, gdje kad i hibridni dalmatsko-mletački zbog naknadnoga mletačkog utjecaja na starije pozajmljenice s različitim slavenskim derivacionim tvorbama. Potječu iz raznih (inter)dijalekata i koegzistiraju u razgovornome jeziku.

²³ To unekoliko vrijedi i za »turcizme« (orientalizme), ali s druge ih je strane u samome Zadru (bar starijih) manje nego drugdje u Dalmaciji — zato se ta komponenta i nije morala spominjati u dijakronome pregledu 1—25.

²⁴ Zadovoljavajućega hrvatskog standardnog oblika nema: neologizmi ne zadovoljavaju stilski i semantički, a *krāfna/krāfn* je pokrajinski sjeverozapadnohrvatski kolokvijalizam.

²⁵ Naglasak *jé-* morali su ijekavci (11b) primiti tek na ovom terenu.

²⁶ Dječja ženska igra (drugi dalmatinski lokalni nazivi: *švāga*, *šāša*, *zogarēla*, *balārīn*, *plīxa* itd., itd.).

Najzanimljivije je kako svi opisani idiomi funkcioniraju zajedno, kako se komešaju, kako izgleda sama zadarska miksoglotija. Raširen je bilingvizam (obično hrvatsko-talijanski, u starijih naraštaja) i trilingvizam (arbanaško-hrvatsko-talijanski). Otud i pojave koje neki ne baš najsretnije zovu jezičnom patologijom. Njome je najzahvaćeniji mjesni mletački govor, koji je sav ne samo u izumiranju nego i u dekompoziciji. Primjeri kao *go kavã la pòtvrda,*²⁷ *me že ròto el frižidêr, tì ti ga škacã la súa fia* (prigovor ženi da je protjerala s v o j u, ne tuđu, njegovu ili njezinu kćer) jasno to pokazuju. U arbanaškome je dekompozicija pod kombiniranim hrvatsko-talijanskim utjecajem već davno nastupila, ali onda je došlo do naknadne stabilizacije, koja je jasno vidljiva usprkos suvremenomu izumiranju. Takav sam proces imao prilike proučavati u moliškom hrvatskom govoru, samo još originalniji. U hrvatskome je dekompozicija prisutna samo u govoru vrlo ograničenoga segmenta — u ljudi s talijanskim školovanjem, i naravno, u Arbanasã. Ogleda se u kolebanju padeških oblika za kretanje i mirovanje, u labilnosti padeških oblika uopće, u miješanju gramatičkih rodova, u smještaju i upotrebi enklitika, i sl. Sličnih sam pojava, u sličnim slojevima i segmentima stanovništva, zapazio u Istri, Rijeci, na cresko-lošinjskom području, čak i na Lastovu, ali intenzitet im je bio slabiji.

To bi bila u osnovnim crtama slika zadarske jezične situacije. Valjalo se zadržati na čisto ilustrativnoj i klasifikacionoj razini, bez nastojanja da se iskoriste sve bilješke. Jer tema zaslužuje nekoliko monografija.

²⁷ Kalk prema hs. polurazgovornomu obliku »izvaditi«. Nije mi poznato u kojoj mjeri taj frazeološki kalk egzistira u talijanskim govorima u Istri i Rijeci.